

KATALIKŲ BAŽNYČIA LIETUVOJE 1940–1990 METAIS: TARP PASIPRIEŠINIMO IR PRISITAIKYMO

Arūnas Streikus

Docentas, daktaras
Vilniaus universiteto
Istorijos fakulteto Naujosios istorijos katedra
Tel. 268 72 86
El. paštas: arunas.streikus@if.vu.lt

Įvadas

Sovietų režimo įtvirtinimas ir jo pastangos sukurti totalitarinę valdymo sistemą lėmė drastišką įprastų Lietuvos politinio, socialinio ir kultūrinio gyvenimo formų laužymą. Vienas svarbiausių sovietų režimo tikslų buvo sunaikinti tradicinės religijas ir sukurti visuomenę, besąlygiškai įtikėjusią komunistinės ideologijos teisingumu. Tokia nuostata reiškė radikalių Bažnyčios veiklos apribojimų ir tikėjimo laisvės suvaržymų įvedimą. Lietuvoje buvo vykdoma ankstesne sovietų režimo patirtimi paremta antireliginės politikos veiksmų programa, kurios pradinis uždavinys buvo atimti iš Bažnyčios bet kokias tikėjimo tiesų aiškinimo ir sklaidos galimybes, toleruojant tik laisvę atlikti religinį kultą.

Posovietinės istoriografijos baruose jau esama nemažai tyrimų, kuriuose analizuojama sovietų Lietuvoje vykdytos antibažnytinės politikos technologija¹. Juose gana išsamiai apibūdintos sovietų režimo

pastangos sugriauti institucines Bažnyčios struktūras ir sumažinti jos įtaką visuomenei, tačiau dažniausiai net nemėginama atsakyti į klausimus, kiek šie veiksmai buvo rezultatyvūs, kaip jie keitė Bažnyčios padėtį bendrų socialinių ir kultūrinių procesų kontekste ir kokią įtaką tai turėjo visuomenės raidai. Atsakymai į šiuos klausimus ypač svarbūs, norint geriau suprasti vėlyvojo sovietmečio vyračiusias visuomenės nuotaikų tendencijas ir kai kurias posovietinio laikotarpio problemas. 1998 m. prof. Egidijus Aleksandravičius ragino naujų laikų istorikus drąsiau tyrinėti aktualias vėlyvojo sovietmečio istorijos problemas. Kaip pavyzdį jis iškėlė iki šiol pagrįsto atsakymo nesulaukusį klausimą, koks buvo Bažnyčios vaidmuo išsivadavimo iš sovietų priespaudos procese². Įvairiapusiškas sovietinės praeities pažinimas, leidžiantis atpažinti jos įtakas mūsų dabarčiai, E. Aleksandravičiaus manymu, yra būtina sąlyga įveikti šią praeitį, padaryti ją tikra praeitimi. Kad sovietmečio patirties našta

¹ Streikus A. Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990). Vilnius, 2002; Laukaitytė R. Stačiatikių Bažnyčia Lietuvoje XX amžiuje. Vilnius, 2003.

² Aleksandravičius E. Vėlyvojo sovietmečio istoriografinės problemos ir „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika“ // LKMA Metraštis. 1998, t. XII, p. 67–73.

turi didelę įtaką Bažnyčios būklei posovietinėje Lietuvoje, neabejoja ir Kęstutis Girnius, vienas pirmųjų pamėginęs atskleisti šias sąsajas³.

Apibendrinant iki šiol atliktus tyrimus, kuriuose nagrinėtos Bažnyčios veikimo sovietmečių sąlygos, ir remiantis daugiausia žinomais faktais šiame straipsnyje bus mėginama rekonstruoti Bažnyčios padėties Lietuvos visuomenėje kaitą. Mūsų manymu, tai padėtų ir atsakyti į prof. E. Aleksandravičiaus iškeltą klausimą, ir rasti papildomų, K. Girmiaus nepastebėtų Bažnyčios patirties sovietmečiu ir dabartinės jos padėties sąsajų. Sovietų okupuotos Lietuvos istoriją pagal visuomenėje vyravusią laikyseną režimo primestos sistemos atžvilgiu galima skirstyti į tris nevienodos trukmės laikotarpius: 1) atmetimo reakcija (1944–1949 m.); 2) prisitaikymas prie sovietinės tikrovės (6–7 dešimtmetis); 3) balansavimas tarp prisitaikymo ir pasipriešinimo (1972–1987 m.). Taikant tokį periodizacijos modelį bus siekiama nustatyti, kokie Bažnyčios padėties pokyčiai kiekvienu išskirtu laikotarpiu buvo svarbiausi ir kaip jie veikė bendras visuomenės nuotaikas.

Bažnyčia ir pasipriešinimas (1944–1949 m.)

Į Lietuvą grįžtančius sovietus Bažnyčia pasitiko jau gerokai nukraujavusi. Dėl 1940–1941 m. patirtų represijų ir masinio egzodo į Vakarus 1944 m. vasarą Bažnyčia ne tik neteko kelių šimtų dvasininkų, bet ir didžiosios dalies aktyvių katalikų

pasauliečių. Jauni katalikų intelektualai, įgiję išsimokslinimą Lietuvos ir Vakarų Europos universitetuose, okupacijos išvakarėse turėjo didžiausią įtaką šalies kultūriniam ir intelektualiniam gyvenimui, o dėl okupacijos subyrėjus tautininkų režimui faktiškai perėmė ir atstovavimo tautos politinei valiai funkcijas. Šios atramos praradimas, žinoma, buvo didelis nuostolis Bažnyčiai, smarkiai sumažinęs jos atsparumą sovietų režimo atžvilgiu. Į Vakarus pasitraukus trims vyskupams, buvo pažeistos ir organizacinės Bažnyčios galios, ypač turint galvoje tai, kad išvyko visa metropolijos centro – Kauno arkivyskupijos – vadovybė.

Nepaisant šių praradimų, Bažnyčia liko viena stipriausių įprastų gyvenimo ir socialinės tvarkos formų, kurias brutaliai griovė svetima jėga, atramos taškų. Nors liberalizmo, socializmo ir nacionalizmo ideologinės programos dar iki sovietų okupacijos gerokai išklabino socialinį Bažnyčios autoritetą, penktojo dešimtmečio viduryje jis buvo pakankamai didelis, kad galėtų lemiamai veikti visuomenės laikyseną sovietų režimo atžvilgiu. Kita vertus, okupacijos pradžioje stimuliuoti pasipriešinimo Lietuvoje nereikėjo, nes nusiteikimas priešintis ir taip buvo pakankamai stiprus. Bažnyčios požiūris į Lietuvą vienur organizuotai, kitur spontaniškai prasidėjusį ginkluotą pasipriešinimą nebuvo vienprasmiskas. Bažnyčios hierarchai, žinoma, negalėjo viešai pritarti partizanų kovai, tačiau dauguma jų sugebėjo atsispirti sovietų valdžios spaudimui pasmerkti pasipriešinimą. Svarbiausia, kad režimui priimtinių pareiškimų šiuo klausimu nepadarė nė vienas iš Lietuvos likusių vyskupų, kurių autoritetas buvo didžiausias. Be to, nemažai eilinių

³ Girnius K. Katalikų Bažnyčia Lietuvoje pokomunistinių permainų procesuose pasauliečio žvilgsniu // LKMA Metraštis. 2001, t. XVIII, p. 291–305.

kunigų, ypač pradiniam pasipriešinimo etape, padėjo kurti organizacines partizanų struktūras, atliko ryšininę funkciją, rėmė partizanus materialiai ir dvasiškai⁴.

Kai kurie vyskupai ne tik atsisakė viešai pareikšti paramą okupaciniam režimui, bet ir savo ganytojiškuose laiškuose, kurie liko vienintelis būdas komunikuoti su tikinčiaisiais, gana drąsiai komentavo aktualius kasdienio gyvenimo reiškinius ir vertino juos iš krikščioniškų pozicijų. Totalitarinės sistemos sąlygomis tai buvo vienas iš nedaugelio alternatyvios informacijos šaltinių, be to, paremtas didžiulio moralinio autoriteto, todėl efektyviai griovęs pasitelkus propagandą ir melą formuotą iškreiptą pasaulio vaizdą. Antai Telšių vysk. V. Borisevičius 1945 m. gegužės 10 d. datuotame ganytojiškame laiške iš krikščioniško socialinio mokymo pozicijų vertino sovietų valdžios politiką kaime, nukreiptą prieš stambesnius ir labiau pasiturinčius ūkininkus. Pažymėjęs, kad jų nuosavybė yra kruvinu prakaitu uždirbta, vyskupas netiesiogiai davė suprasti, kad Bažnyčia jos atėmimą vertina kaip socialinės neteisybės aktą. Negalėdamas tam kaip nors pasipriešinti, jis ragino bent jau nepasiduoti komunistų kurtai nepakantumo atmosferai ir pagelbėti į sunkią padėtį patekusiems ūkininkams, iš kurių atimta žemė. Anot jo, tai ne tik artimo meilės, bet ir teisingumo pareiga, ypač tiems, kurie naudojos valdžios atimtu turtu⁵. Tokios vysk. V. Bori-

sevičiaus mintys, aišku, negalėjo nesikirsti su sovietų režimo pastangomis sukurstyti socialinę nesantaiką kaime ir taip palengvinti savo įsitvirtinimą Lietuvoje.

Bažnyčios hierarchų pasipriešinimas sovietų režimo pastangoms paversti juos politiniu valdžios įrankiu iš esmės buvo palaužtas 1949 m. pabaigoje, kai po antrosios suėmimų bangos (tais metais buvo suimti Vilkaviškio vyskupijos valdytojas kan. Vincas Vizgirda, Kaišiadorių vyskupijos valdytojas prel. Bernardas Sužiedėlis ir Telšių vyskupijos valdytojas kan. Justinas Juodaitis), visas vyskupijas administravo režimui priimtini valdytojai. Iki 1949 m. pabaigos buvo izoliuoti ir režimui pavojingi eiliniai dvasininkai – 1949 m. pasiekęs aukščiausią tašką, represinis dvasininkijos spaudimas pradeda slūgti. Nevienareikšmiškų padarinių turėjo ir 1949 m. baigta vienuolynų likvidavimo akcija. Viena vertus, jų uždarymas buvo didelė netektis, nes vienuolynai pokario metais tapo sąlyginai saugesnio ir laisvesnio gyvenimo salomis. Jų prieglobsčiu neretai naudojosi ir pasipriešinimo dalyviai ar valdžios persekiojami asmenys. Kita vertus, sovietų režimo sąlygomis vienuolynai greitai būtų buvę visiškai izoliuoti nuo visuomenės, o uždarius vienuolynus nemažai vienuolių pasiklido visuomenėje, kur jų veikla valdžios buvo sunkiau kontroliuojama. Pavyzdžiui, nemažai buvusių moterų kongregacijų narių pavyko įsidarbinti medicinos, mokslo ar kultūros įstaigose, kur jos, pernelyg nesiafišiuodamos, galėjo liudyti savo tikėjimą.

Pasiryžusi visiškai išstumti Bažnyčią iš viešojo gyvenimo, sovietų valdžia uždarė visas katalikiškas pasauliečių organizacijas, kurių platus tinklas iki okupacijos

⁴ Daugiau apie Bažnyčios santykį su ginkluotu pasipriešinimu žr.: *Streikus A. Lietuvos Katalikų Bažnyčia ir ginkluotasis pasipriešinimo sąjūdis Lietuvoje // Genocidas ir rezistencija. 1997, Nr. 2, p. 32–37; Streikus A. Kunigų dalyvavimas ginkluotojo pasipriešinimo sąjūdyje // LKMA Metraštis. 2005, t. XXVI, p. 653–657.*

⁵ Vyskupas V. Borisevičius. Ganytojiški laišškai. Vilnius, 2004, p. 126–139.

buvo viena svarbiausių socialinės integracijos priemonių. Katalikiškos jaunimo organizacijos mėgino tęsti veiklą pogrindyje, tačiau dėl sovietų saugumo vykdyto persekiojimo tai padaryti nebuvo lengva. 1945–1950 m. LSSR MGB atskleidė mažiausiai 9 įvairiuose miestuose veikusias katalikiškas jaunimo organizacijas⁶, buvo nuteisti 72 joms priklausę asmenys. Penktojo ir šeštojo dešimtmečių sandūroje, sovietų saugumui likvidavus Vilniuje veikusią jaunimo organizaciją „Aušros vartų Marijos vaikai“, buvo iš esmės nutrauktas iki tol gana aktyvus slaptas ateitininkų veikimas. Taip buvo sustabdytas XX amžiaus pirmojoje pusėje sėkmingai vykęs Bažnyčios veiklos atnaujinimo procesas, pasireiškęs didesniu pasauliečių į(si)traukimu į apaštalinę Bažnyčios misiją ir Bažnyčios pastangomis aktyviai dalyvauti visuomenės gyvenime.

Siekdami sukurti visiškai kontroliuojamą viešąją erdvę, sovietai stengėsi izoliuoti visuomenę nuo bet kokių alternatyvios informacijos šaltinių. Vienas iš aktualiausių režimo uždavinių buvo ir religinės pasaulėžiūros sklaidos kanalų uždarymas. Nuo pat okupacijos pradžios Lietuvoje buvo nutraukta religinės literatūros ir periodinės spaudos leidyba, religiniai leidiniai iš bibliotekų išimti ir sunaikinti arba perkelti į uždarus fondus. Vis dėlto iki penktojo dešimtmečio pabaigos kai kuriose bažnyčiose veikė savotiški knygynai, kuriuose buvo galima gauti ne tik niekur kitur neprieinamų religinio turinio, bet ir draudžiamų knygų sąrašuose buvusių kitokio žanro leidinių. Pavyzdžiui, 1949 m. vasarą apie

kai kuriose Panevėžio bažnyčiose aptikus antisovietinio pobūdžio literatūros rinkinius LKP vadovus informavo šio miesto KP komiteto sekretorė⁷. Po tokių signalų iš vietos Glavlitas, tuo metu kaip tik baigęs viešųjų bibliotekų valymą, pradėjo tikrinti ir bažnyčiose saugotų knygų fondus.

Dar vienas svarbus įvedimo į sąmoningą tikėjimą kelias buvo uždarytas po to, kai buvo panaikintas tikybos dėstymas mokyklose ir nuo 1948 m. pradėtas varžyti jaunimo religinis auklėjimas už mokyklos sienų. Religinės literatūros ir švietimo trūkumas buvo bene didžiausias iš sovietinės priespaudos metais Bažnyčios patirtų nuostolių. Visų pirma, tai neabejotinai buvo viena svarbiausių priežasčių, lėmusių didžiosios visuomenės dalies religinį neišprusimą, kurio neigiamas poveikis juntamas iki šiol. Dauguma vyresnės ir vidurinėsios kartos tikinčiais save laikančių lietuvių tikėjimą iš tėvų paveldėjo tik kaip tradicines formas, kurios turi mažai įtakos jų gyvenimui, nes kitados nebuvo pripildytos gyvo turinio. Reikiamo religinio auklėjimo nebuvimas ir religinių klausimų išstūmimas iš viešojo diskurso prisidėjo ir prie to, kad Lietuvoje beveik visiškai sunyko prieš okupaciją gana sėkmingai besiplėtojusi krikščioniškoji intelektualinė kultūra.

Bažnyčia ir prisitaikymas (šeštasis–septintasis dešimtmetis)

1949–1950 m. sovietų režimas Lietuvoje įsitvirtino: gyventojų dauguma prisitaikė prie naujos tvarkos, kaimo ekonominė

⁶ *Bagušauskas J.* Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas. Vilnius, 1999, p. 321–346.

⁷ KP Panevėžio apskrities komiteto sekretorės Taurinskienės raštas LKP CK ideologijos sekretoriui V. Niunkai // Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau LYA), f. 1771, ap. 52, b. 46, l. 100.

nepriklausomybė buvo likviduota, ginkluotas pagrindis, nepaisant sėkmingo centralizacijos proceso, iš esmės jau buvo palaužtas. Prie sovietų režimo primestų veikimo sąlygų buvo priversta prisitaikyti ir Bažnyčia. Dauguma dvasininkų ne tik viešai nekvėstavo politinio režimo teisėtumo, bet ir nedrįso priešintis religinio gyvenimo suvaržymams. Vyskupijų valdytojai, antrindami sovietų propagandos tvirtinimams, kad Sovietų Sąjungoje religija nėra persekiojama, viešai kalbėjo, jog Lietuvoje Bažnyčia turi visiškai normalias sąlygas veikti. Tikėdamiesi sušvelninti valdžios spaudimą Bažnyčiai, vyskupijų valdytojai gana aktyviai išitraukė ir į vadinamąjį taikos šalininkų sąjūdį, kuriuo sovietai mėgino pridengti agresyvią savo užsienio politiką. Lietuvoje kalbomis apie taiką turėjo būti demoralizuojami ir miškuose likę partizanai, kurių viltys sulaukti Vakarų pagalbos atgijo 1950 m. prasidėjus karui Korėjoje.

Kita vertus, sovietų režimo atstovai labai jautriai reaguodavo į dvasininkų argumentaciją šiuo klausimu, pastebėdami net menkiausias dviprasmiškos interpretacijos galimybes. Pavyzdžiui, Religinių kultūrų reikalų tarybos (toliau RKRT) įgaliotinė smarkiai užrūstino Kauno arkivyskupijos ir Vilkaviškio vyskupijos valdytojo kan. J. Stankevičiaus 1952 m. rugsėjo 14 d. Šiluvoje pasakytas pamokslas, kuriame, be kitų vietų, ypač užkliuvo šie teiginiai (pabraukta dokumente): „Jeigu lietuvių gentims ir lietuvių tautai praeityje nebūtų reikėję kariauti, šiandien lietuvių tauta būtų didelė nacija. O kas dabar iš lietuvių tautos belikę? Ir šiuo metu yra sprendžiamas galutinis lietuvių tautos likimas. Jeigu mūsų tauta trokš karo, karo mašina sumals lie-

tuvių tautos likučius ir mes kaip tauta jau daugiau gal ir visai nebeegzistuosime. Jeigu tą baisųjį troškimą savyje sunaikinsime, Dievas mus saugos, Marija globos ir mums bus lemta garbingai gyventi toliau.“⁸

Siekdama izoliuoti Bažnyčią – įsprausti ją į siaurus religinio kulto rėmus, sovietų valdžia nesitenkino vien pagrindinių tikėjimo sklaidos visuomenėje kanalų uždarymu, bet ir agresyviai kišosi į jos vidaus gyvenimą. Vyskupijų valdytojai negalėjo priimti jokio svarbesnio sprendimo iš anksto nesusiderinę jo su sovietų valdžios institucijomis, sukurtomis kontroliuoti religinių organizacijų veiklą. Kunigo pareigų atlikimo erdvė buvo apibrėžta jo aptarnaujamos parapijos ribomis, kurių jis negalėjo peržengti be specialaus pasaulietinės valdžios atstovų leidimo. Vienas svarbiausių režimo rūpesčių buvo suformuoti jam visiškai lojalių, sielovadiniu uolumu nepasižyminčių Bažnyčios vadovų ir eilinių dvasininkų sluoksnį, kuriuo būtų galima remtis įtvirtinant prisi-taikymo prie naujos tvarkos nuostatą ne tik Bažnyčios kaip institucijos viduje, bet ir didesnėje visuomenės dalyje.

Galimybės papildyti okupacijos pradžioje smarkiai išretintą Lietuvos dvasininkų kontingentą buvo labai menkos, kadangi sovietų režimas leido toliau veikti tik vienai kunigų seminarijai Kaune. Sovietų saugumas ir RKRT įgaliotinis nuo šeštojo dešimtmečio pradžios ėmė skirti kur kas daugiau dėmesio stojančiųjų į seminariją atrankai bei agentūros verbavimui tarp klierikų ir dėstytojų. Klierikų skaičiaus ribojimas ir šiurkštus kišimasis į jų atranką, kvalifikuotų dėstytojų ir tinkamų mokymo

⁸ Kan. J. Stankevičiaus pamokslo, pasakyto 1952 m. rugsėjo 14 d. Šiluvoje, konspekto nuorašas // LYA, f. 1771, ap. 133, b. 14, l. 47.

priemonių trūkumas lėmė, kad ši semina-rija negalėjo užtikrinti reikiamo būsimų kunigų auklėjimo lygio. Be to, vyskupijų valdytojai ne visuomet galėjo savo nuožiūra skirstyti kunigus po parapijas ir neretai buvo priversti paklusti sovietų valdžios institucijų nurodymams. Dėl to dažniausiai pajėgesni ir aktyvesni dvasininkai atsidurdavo nuošaliuose kaimo parapijose, o didesniuose miestuose dirbo valdžiai priimtini, jos įvestų apribojimų nedrįstantys peržengti kunigai. KGB pastangos verbuoti savo bendradarbius tarp kunigų taip pat turėjo demoralizuojantį poveikį.

Nuosekliai siekiant izoliuoti kunigą nuo tikinčiųjų bendruomenės, šeštojo dešimtmečio pradžioje buvo pradėta kovoti su daugumoje parapijų toliau veikusiomis religinėmis brolijomis, tikrinama parapijų komitetų sudėtis. Tokiomis priemonėmis aiškiai siekta sunaikinti parapijos aktyvą, kartu ir paskutinę jungtį tarp dvasininkų ir tikinčiųjų bendruomenės. Režimui žlugdant parapijos vidaus gyvenimą, ilgainiui blėso tikinčiųjų bendrumo jausmas, jie darėsi vis labiau izoliuoti vienas nuo kito, tenkindamiesi dalyvavimu Mišiose ir sakramentų priėmimu. Viena iš nedaugelio progų, teikusi katalikų bendruomenės solidarumo patirties, buvo parapijų atlydai. Šeštojo dešimtmečio viduryje net ir vietinio masto atlydai sutraukdavo dideles minias tikinčiųjų ir faktiškai paralyžiuodavo kaimo ūkinio gyvenimo ritmą. Pavyzdžiui, 1955 m. rugpjūčio 15 d. į Žolinės atlydus Žasliuose susirinko apie 10 tūkst. žmonių (nors buvo pirmadienis, aplinkiniuose koluikiuose niekas nėjo į darbą)⁹. Dar daugiau

žmonių sutraukdavo atlydai svarbiausiose Lietuvos sakralinėse vietose: Vilniaus Kalvarijose ir Žemaičių Kalvarijoje, Šiluvoje. Pirmieji valdžios mėginimai administracinėmis priemonėmis sunaikinti šias giliai įsišaknijusias liaudies pamaldumo formas patyrė visišką fasko. Tą akivaizdžiai parodė 1953 m. vasaros įvykiai Žemaičių Kalvarijoje, kai atvykę į atlydus maldininkai savavališkai nuėmė spynas nuo koplyčių durų ir, nepaisydami milicijos mėginimų juos sustabdyti, ėjo Kryžiaus kelią. Tik septintojo dešimtmečio pradžioje sovietų režimui pavyko laikinai sumažinti svarbiausių piligriminio objektų lankymą¹⁰.

Pasibaigus ginkluoto pasipriešinimo sąjūdžiui, Bažnyčia, nepaisant režimo pastangų paversti ją dar viena savo tarnaitė, sugebėjo išlaikyti bent dalį autonomijos. Tokiomis sąlygomis Bažnyčia liko vienintelė sovietinės tikrovės nepersmelkta erdvė, ne tik religinių vertybių gynėja, bet ir nacionalinių visuomenės lūkesčių atrama. 1954 m. RKRT įgaliotinis taip apibūdino Katalikų Bažnyčios vaidmenį Lietuvoje: „Pati reakcingiausia religinė organizacija yra katalikai, kurie nacionalinį klausimą susieja su religija. Lietuviu nelaikomas tas, kuris neina į bažnyčią. Ypač tai ryšku Vilniuje ir Kaune, kur masinis bažnyčių lankymas yra tam tikra demonstracija.“¹¹ Ypač jautriai sovietų Lietuvos politiniai veikėjai reagavo į Bažnyčios pastangas išsaugoti režimo kryptingai deformuojamą tautos istorinę atmintį. LSSR KGB atidžiai stebėjo ir laiku ėmėsi būtinų priemonių,

⁹ RKRT įgaliotinio įstaigos inspektoriaus I. Petrausko pažyma // LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 536, l. 7–9.

¹⁰ Daugiau apie tai žr. *Laukaitytė R.* Lietuvos šventųjų vietų likvidavimo kampanija // *Naujas židyns-Aidai*. 1999, Nr. 11–12, p. 545–550.

¹¹ RKRT įgaliotinio ataskaita apie darbą per 1954 m. pirmąjį pusmetį. LYA, f. 1771, ap. 192, b. 21, l. 15.

kad grupės iš lagerio grįžusių inteligentų ir dvasininkų iniciatyva pagaminto vysk. Antano Baranausko biusto atidengimo išskilmės, surengtos 1957 m. liepos 28 d. Anykščių bažnyčioje, nevirstų antisovietine demonstracija¹². Telšių vyskupijos kapitulos 1957 m. rudenį puoselėti planai Telšių katedroje panašiai įamžinti pirmojo šios vyskupijos ordinaro vysk. Justino Staugaičio atminimą sukėlė dar didesnį valdžios atstovų pasipiktinimą. LSSR KGB pirmininko pavaduotojas šią akciją vertino kaip ryškų pavyzdį, kad „reakcingai nusiteikusi dvasininkijos dalis ieško naujų, geriau užmaskuotų būdų kovai prieš tarybinę santvarką“¹³. Minėti Bažnyčios mėginimai dalyvauti kuriant alternatyvius istorinės atminties vaizdinius įsiliesio į bendrą Lietuvos kultūrinio gyvenimo kontekstą, kuriame 1956–1957 m. netrūko režimo nepageidaujamos istorinės atminties gaivavimo atvejų.

Iš lagerių grįžę dvasininkai, ypač vyskupai Teofilis Matulionis ir Pranciškus Ramanauskas, mėgino kvestionuoti Bažnyčioje įsitvirtinusią prisitaikymo dvasią, ragindami konfratrus aktyviau išnaudoti „atšilimo“ teikiamas geresnes galimybes. Tačiau didesnio atgarsio šios pastangos nesukėlė – dauguma J. Stalino laikus Lietuvoje pergyvenusių dvasininkų nenorėjo erzinti valdžios, tenkinosi paliktu siauru veikimo plotu. 1956 m. į Lietuvą grįžęs kun. Alfonsas Svarinskas laiške lageryje likusiam

kun. Kazimierui Vaičioniui apgailestavo dėl tėvynėje vyraujančio pasyvumo: „Mes kartu gyvendami ir susitikdami vis tiek nerandame bendros kalbos ir vieni kitų nesuprantame. Jiems „pelės po šluota“ taktika evangelinis priesakas, mums – tik pasigailėjimo vertas vaikiškas naivumas. Buvau sutikęs daug konfratų, tačiau nei vienas nepasakė, kad tėvynėje jau aklimatizavosi. Visi gyvena praeitimi arba ateitimi.“¹⁴ Dėl to sovietų režimui šeštojo dešimtmečio viduryje dar gana lengvai pavyko lokalizuoti pirmuosius mėginimus peržengti leistinas ribas: kai kurie aktyviausieji buvo gražinti į lagerius, kiti išstumti į atokias parapijas ir atidžiai prižiūrimi sovietų saugumo.

Stiprėjanti katalikybės ir nacionalizmo sąjunga, žinoma, kėlė nerimą sovietų valdžios atstovams, kita vertus, jie ir patys kartais naudodavo šią kortą Bažnyčiai griauti iš vidaus. Sudedamoji sovietų Vilniuje ir Vilniaus krašte vykdytos nacionalinės politikos dalis buvo ir nesantaikos tarp lenkų ir lietuvių tautybės tikinčiųjų bei dvasininkų kurstymas. Pasaulietinėje srityje Maskvos spaudžiama LSSR vyriausybė stengėsi plėsti lenkų kalbos ir kultūros vartojimo erdvę¹⁵, o konfliktinėse situacijose, kurios kildavo bažnytinėje plotmėje, sovietų valdžia paprastai remdavo lietuvius. Neva tautinių interesų gynimu tokiais atvejais dažniausiai buvo maskuojamas siekis prastumti į Vilnių prosovietiškai nusiteikusius lietuvių kunigus ir mažinti ryšius su daug laisvesne Lenkijos Katalikų Bažnyčia išlaikiusių lenkų tauty-

¹² LSSR KGB 1957 m. rugpjūčio 8 d. pažyma LKP CK sekretoriui B. Šarkovui // Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990: dokumentų rinkinys, sud. A. Streikus ir J. Bagušauskas. Vilnius, 2005, p. 242–247.

¹³ LSSR KGB pirmininko pav. L. Martavičiaus 1958 m. kovo 17 d. pažyma // LYA, f. 1771, ap. 193, b. 26, l. 44.

¹⁴ 1957 m. liepos 9 d. kun. A. Svarinsko laiško kun. K. Vaičioniui nuorašas // LYA, f. K-1, ap. 45, b. 97, l. 383.

¹⁵ *Streikus A. Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą // Genocidas ir rezistencija. 2007, Nr. 1 (21), p. 23–24.*

bės dvasininkų įtaką. Tokia politika skaldė Lietuvos katalikų bendruomenę, didino jos uždaramą ir trukdė pasijusti visuotinės Bažnyčios dalimi.

Tokiomis sąlygomis, kai kitų būdų skleisti ir stiprinti tikėjimą visuomenėje beveik nebuvo, kunigo sielovadinio darbo kokybė ir autoritetas tapo ypač svarbūs Bažnyčios ateities veiksniai. Suprasdama tai, sovietų valdžia ne tik toliau kišosi į kunigų parengimo ir skirstymo reikalus, bet ir kryptingai stengėsi griauti jų autoritetą. Panaudojant režimo visiškai kontroliuojamą žiniasklaidą ir kitas viešojo diskurso formavimo priemones, buvo kuriamas ypač atstumiantis kunigo tipažas, kuriame dažniausiai akcentuoti tokie bruožai kaip politinis priešiškus, materialinis interesas, veidmainiškumas. Kita vertus, sovietinė antireliginė propaganda siekė visuomenės sąmonėje išlaikyti pasenusį Bažnyčios, kaip išimtinai klerikalinės institucijos, įvaizdį, pabrėžti didžiulį atotrūkį tarp dvasininkų ir paprastų tikinčiųjų, blokuodama Bažnyčios, kaip gyvos tikinčiųjų bendruomenės, sampratą. Sovietiniame viešajame diskurse taip pat buvo formuojamas tikinčiojo kaip nevisavertės, dvasinių ar net fizinių problemų turinčios asmenybės įvaizdis, o Bažnyčios aktyvas paprastai sietas su senyvo amžiaus moterimis arba davatkomis. Taip siekta suformuoti stereotipą, kad Bažnyčiai priklauso tik marginalios visuomenės grupės.

Nors sovietų konstitucija pripažino religinio kulto laisvę, net ir ji buvo varžoma. Tai pasireiškė ne vien bažnyčių uždarymu, kuris buvo būdingesnis pirmajam okupacijos dešimtmečiui, bet ir vėlesniais draudimais atidaryti maldos namus naujai atsiradusiose gyvenvietėse (Naujoji Akmenė,

Elektrėnai, Visaginas) ar smarkiai išaugusiuose miestuose. Sovietmečiu „išaldytas“ parapijų tinklas neleido Bažnyčiai prisitaikyti prie naujų demografinių tendencijų. Parapijos toliau funkcionavo ištuštėjusiuose kaimuose, o sparčiai didėjant gyventojų skaičiui svarbiais pramonės centrais tapusiuose miestuose, kaip antai Klaipėda, Mažeikiai, Marijampolė (tuo metu Kapsukas), Kėdainiai, veikė tik po vieną katalikų bažnyčią. Be to, kai kuriuose nemažuose miestuose (Ignalinoje, Šalčininkuose, Radviliškyje) tikintieji buvo priversti melstis akivaizdžiai per mažo ploto maldos namuose, įrengtuose kapinių koplyčiose arba privačiuose gyvenamuosiuose namuose. Taip daugiausia iš kaimo atvykę naujieji miestų gyventojai atitrūko nuo jiems įprastos religinio gyvenimo aplinkos, kurią anksčiau teikė gimtosios parapijos bažnyčia, ir atsidūrė visiškai dehumanizuotoje urbanistinėje erdvėje. Ši sovietinės urbanizacijos specifika neabejotinai prisidėjo prie akivaizdaus visuomenės sekuliarizacijos tempo padidėjimo, sutapusio su septintajame dešimtmetyje Lietuvoje prasidėjusios sparčios urbanizacijos procesu.

Šioje situacijoje Bažnyčia tegalėjo būti pasyvi stebėtoja ne tik dėl to, kad režimo pastangomis ji buvo beveik visiškai izoliuota nuo visuomenės, bet ir dėl to, kad persekiojimo sąlygomis pagrindiniu jos rūpesčiu tapo pastangos apginti esamą padėtį nuo galimų naujų režimo pasikėsinių, visų pirma, išsaugoti turimas institucines struktūras. Suvokiant Bažnyčią kaip apsuptą tvirtovę, kurios sienos saugo nuo priešiškos aplinkos, galvota pirmiausia apie tų sienų stiprinimą, o ne išėjimą už jų. Tai buvo viena pagrindinių Bažnyčios uždaru, vyresnėje dvasininkų ir tikinčiųjų

kartoje juntamo iki šiol, priežasčių. Dauguma Lietuvos kunigų ir vyresnės kartos tikinčiųjų su nerimu sutiko ir Vatikano II Susirinkimo nutarimus bei naujoves, kurios buvo pradėtos diegti Bažnyčioje po šio Susirinkimo. Baimintasi, kad sovietų režimo sąlygomis jos gali daugiau pakenkti, nei padėti Bažnyčiai išlikti. Prie skeptiško požiūrio į Vatikano II Susirinkimo pradėtą Bažnyčios atsinaujinimo procesą prisidėjo ir tai, kad kelis dešimtmečius Katalikų Bažnyčia Lietuvoje buvo izoliuota nuo tų problemų, su kuriomis susidūrė ir kurias mėgino spręsti Bažnyčia Vakarų pasaulyje, konteksto. Kita vertus, lėtesnis tempas įgyvendinant Susirinkimo nutarimus ir, visų pirma, liturgijos reformą leido Lietuvoje išvengti kai kurių klaidų bei perlenkimų, sukėlusių nemažai pasimetimo tarp Vakarų katalikų.

Bažnyčia tarp prisitaikymo ir pasipriešinimo (aštuntasis–devintasis dešimtmetis)

Septintojo ir aštuntojo dešimtmečių sandūroje greta Bažnyčios viduje iki tol vyravusios prisitaikymo ir išgyvenimo strategijos pradėjo stiprėti pasipriešinimo režimo suvaržymams srovė. Kai kurie aktyvesni kunigai ir pasauliečiai, matydami didėjant atotrūkį tarp Bažnyčios ir visuomenės, suvokė, kad sustabdyti šį procesą įmanoma tik nepaisant sovietų režimo įvestų religinio gyvenimo apribojimų, kurie trukdė ieškoti naujų kelių į atitolusiųjų nuo gyvo tikėjimo širdis. Priešinimosi iniciatyva priklausė daugiausia jaunosios dvasininkų kartos atstovams, kuriuos nuo vyresniųjų pašaukimo brolių, be kitų dalykų, skyrė ir požiūris į sovietų valdžios pajėgumą. Kar-

tai, subrendusiai stalininio teroro metais, sovietų režimas atrodė galingas ir nepažeidžiamas. Po J. Stalino mirties subrendusi karta tokios trauminės patirties nebeturėjo, be to, aštuntajame dešimtmetyje atidesnieji jau galėjo išvelgti tam tikrų režimo krizės ženklų. Baimės sumažėjimas ir vilties, kad režimas ilgai nebeišsilaikys, atsiradimas taip pat skatino pasiryžimą aktyviau veikti.

Pasipriešinimas režimo vykdomai antireliginei politikai igijo kovos už tikinčiųjų teises sąjūdžio pavidalą. Pagrindiniu šio sąjūdžio ginklu tapo informacijos apie religinių diskriminavimą sklaida Lietuvoje ir užsienyje. Tokios taktikos pasirinkimą, visų pirma, lėmė septintajame dešimtmetyje visą pasaulį apėmusios savotiškos žmogaus teisių revoliucijos atmosfera. Ryškiausios šios revoliucijos apraiškos Vakaruose, pavyzdžiui, kova prieš rasinę diskriminaciją JAV, kurios simbolis buvo Martinus Liuteris Kingas, propagandiniu požiūriu sovietams buvo labai naudingos, todėl plačiai nušviečiamos ir pozityviai vertinamos sovietinėje žiniasklaidoje. Vakaruose prasi-dėjusios žmogaus teisių revoliucijos aidai greitai pasiekė ir Sovietų Sąjungos sostinę, kur jau nuo septintojo dešimtmečio vidurio žmogaus teisių šūkis pradėtas naudoti kaip valdžios persekiojamų intelektualų gynimo įrankis. Žmogaus teisių revoliucijos kulminacija tapo 1968 m., kuriuos Jungtinių Tautų organizacija paskelbė žmogaus teisių metais. Vakarų pasaulyje šie metai buvo pažymėti M. L. Kingo nužudymu ir studentų riaušėmis Paryžiuje, o komunistiniame la-geryje – „Prahos pavasariu“.

Norėdamas toliau sėkmingai naudoti žmogaus teisių šūkį tarptautinėje arenoje, sovietų režimas buvo priverstas žaisti

„demokratiją“ ir šalies viduje. Septintojo dešimtmečio pradžioje pradėtas įstatyminių procedūrų sunorminimas ir išviesinimas buvo tęsiamas ir L. Brežnevo laikais. Siekiant sukurti civilizuotos politinės sistemos įvaizdį, bent jau išoriškai, valdžios veiksmus reikėjo pagrįsti viešai paskelbtomis taisyklėmis. Šie pokyčiai atspindėjo ir religinio gyvenimo kontrolės srityje. 1966 m. buvo paskelbtas LSSR AT Prezidiumo nutarimas „Dėl Lietuvos TSR Baudžiamojo kodekso 143 straipsnio taikymo“, kuriame buvo sukonkretintos baustinos veikos, pažeidžiančios sovietinį bažnyčios atskyrimo nuo valstybės ir mokyklos – nuo bažnyčios įstatymą. RKRT įgaliotiniui, kuris iki tol daugiausia rėmėsi slaptomis instrukcijomis, dabar jau buvo kur kas sunkiau primesti savo valią kunigams, nes sovietiniai teismai, išitraukę į „socialistinio teisėtumo“ žaidimą, kartais atsisakydavo bausti kunigus, nepaklūstančius viešai nepaskelbtiems įgaliotinio nurodymams. Pavyzdžiui, 1971 m. pavasarį LSSR Aukščiausiasis teismas užprotestavo Varėnos rajono vykdomojo komiteto administracinės komisijos sprendimą už nepilnamečių panaudojimą religinėse apeigose kun. Algimantui Keinai skirti 50 rublių baudą, motyvuodamas tuo, kad tokie veiksmai neįtraukti į baustinių veikų sąrašą, nustatytą įstatymu. Kunigams visuotinai nepaisant draudimo kviestis nepilnamečius patarnauti religinėse apeigose, po dešimties metų įgaliotiniui neliks nieko kita, kaip siekti, kad šis draudimas būtų įtvirtintas įstatymu¹⁶.

¹⁶ RKRT įgaliotinio parengtas LSSR AT Prezidiumo įsakas „Dėl religinių kultų įstatymų papildymo“ projektas // LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 108, l. 178–179.

Pagal minėtą LSSR AT Prezidiumo nutarimą LSSR Baudžiamojo kodekso 143 straipsnis turėjo būti taikomas ir tais atvejais, kai dėl piliečių pažiūros į religiją atsisakoma priimti juos į darbą arba mokymo įstaigą, atleidžiama iš darbo arba iš mokymo įstaigos, atimamos įstatymu nustatytos lengvatos ir pirmenybės, taip pat daromi kitokie esminiai piliečių teisių apribojimai. Kadangi realiai tokie tikinčiųjų teisių pažeidimai buvo visuotinai paplitę reiškinys, viešas jų diskvalifikavimas suteikė tikinčiųjų teisių gynėjams formalų pagrindą apeliuoti į sovietinę teisės saugą. Todėl kai 1970 m. dėl religinių įsitikinimų iš darbo buvo atleista Vilkaviškio vidurinės mokyklos mokytoja Ona Brilienė, jos gynėjai galėjo remtis ne tik Visuotine žmogaus teisių deklaracija, bet ir konkrečiomis sovietinių įstatymų normomis.

O. Brilienės byla buvo pirmasis mėginimas kovoti su sisteminga prievartine ateizacija mokykloje, tikinčiųjų mokytojų, mokinių ir jų tėvų terorizavimą, vėliau išsiplėtęs į vieną svarbiausių tikinčiųjų teisių sąjūdžio veikimo sričių. Religinio diskriminavimo atvejai buvo reguliariai fiksuojami „LKB Kronikoje“, kolektyviniuose bei pavieniauose tikinčiųjų skunduose. Aštuntajame dešimtmetyje jau ir RKRT įgaliotinis buvo priverstas gesinti kai kurių pernelyg uolių pedagogų ateistinių įkarščių. Pavyzdžiui, 1974 m. įgaliotinis sudraudė Vilūnų (Kaišiadorių r.) mokyklos mokytojus, kad šie pernelyg atvirai nepersekiotų bažnyčią lankančių mokinių¹⁷. Bažnyčios skatinama kova už tėvų teisę ir pareigą pagal savo įsitikinimus auklėti vaikus tuo

¹⁷ RRT įgaliotinio pažyma apie tikinčiųjų skundų nagrinėjimą per 1974 m. pirmąjį pusmetį // LCVA, f. R-181, ap. 1, b. 197, l. 78.

metu buvo vienintelė alternatyva sovietų valdžios pastangoms vaikų auklėjimą sutelkti išimtinai valstybės kontroliuojamoje erdvėje. Taip pat galima teigti, kad šis konfliktas žadino pilietiškumo dvasią ir ugdė asmens atsakomybės jausmą, kuriuos sovietinis totalitarizmas jau buvo beveik visiškai užslopinęs. Tai buvo akivaizdus įrodymas, kad tikinčiųjų kova turi ir platesnę prasmę nei vien tik Bažnyčios veikimo ribų plėtimas – ji siūlė vaistą sovietų ideologijos sužalotai visuomenės sąmonei gydyti.

Kad naujas Bažnyčios pasipriešinimo etapas peržengia siaurus institucinių interesų rėmus, gana anksti suprato ir geriau su jos viduje vykstančiais procesais susipažinę sovietų valdžios pareigūnai. 1971 m. pabaigoje RKRT įgaliotinis, apibendrinamas labiausiai paplitusius aktyvesnių dvasininkų veikimo būdus, tvirtino, kad jie supina katalikybę su lietuvių, neteisingai aiškina visuomenės ateizacijos priežastis, iškreipia Bažnyčios padėtį Lietuvoje, kaip ateizacijos padarinius nurodo moralinį ir socialinį visuomenės nuopuolį¹⁸. Buvęs LKP CK ideologijos sekretorius ir žurnalo „Komunistas“ redaktorius akademikas Vladas Niunka, motyvuodamas tuo, kad religinės organizacijos, politiškai prisitaisiusios prie socialistinės valstybės sąlygų, daugiausia dėmesio sutelkė į ideologinį puolimą, taip pat ragino Lietuvos ateistus persiorientuoti: „Neretai pasitaiko, kad ateistinis darbas dirbamas gana siaura vaga: pasitenkinama lietuviškųjų klerikalų antiliaudinės veiklos bei ekstremistinių dvasininkijos elementų demaskavimu.

[...] per mažai vietos skiriama argumentuoti katalikiškų ideologinių, filosofinių, etinių bei socialinių koncepcijų kritikai¹⁹“. Atsižvelgdama į naujas sąlygas, inertiška antireliginės propagandos mašina pamažu keitė savo prioritetus. Aštuntajame dešimtmetyje krikščionybės ideologinių, filosofinių, etinių bei socialinių koncepcijų kritikai buvo skiriama kur kas daugiau dėmesio nei anksčiau – pavyzdžiui, septintajame dešimtmetyje tokio pobūdžio publikacijos sudarė vos 8 proc. ateistinio turinio periodinės spaudos straipsnių, o aštuntajame dešimtmetyje jau 17 proc.²⁰

Bažnyčios atsakas į stiprėjantį informacinį spaudimą buvo pagrindinė periodinė spauda, kurios simboliu tapo beveik du dešimtmečius stiprų KGB persekiojimą atlaikiusi „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika“. Drauge su kitais katalikiškos krypties pagrindiniais periodiniais leidiniais ji pamažu kūrė alternatyvios informacijos erdvę, kuri pradėjo klibinti iš pirmo žvilgsnio tvirtus režimo pamatus. Dažnai teigiama, kad pagrindinių periodinių leidinių intelektualinis lygis buvo žemas, o jų skaitytojų ratas labai siauras. Tokiais motyvais paprastai grindžiamas intelektualinio elito atsiribojimas nuo tokio pobūdžio veiklos. Kultūrininkai neva pasirinkę kitą kelią kovoti su režimu – pasilikti oficialiame diskurse, suteikusiam galimybę pasiekti kur kas didesnę visuomenės dalį nei savilaida, ir, vartojant Ezopo kalbą, pamažu klibinti sovietinės ideologijos pagrindus iš vidaus. Tokiai pozicijai iš esmės

¹⁹ V. Niunkos 1974 m. rugpjūčio 26 d. pažyma P. Griškevičiui // LVA, f. 1771, ap. 249, b. 249, l. 60.

¹⁸ 1971 m. lapkričio 25 d. RKRT įgaliotinio pažyma „Apie kai kuriuos katalikų dvasininkijos prisitaikymo faktus“ // LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 84, l. 107–108.

²⁰ Streikus A. Ateistinės propagandos pobūdis Lietuvoje 1975–1988 m. // Genocidas ir rezistencija. 2003, Nr. 1, p. 7–21.

pritarė ir kai kurie išeivijos intelektualai, aktyviai išitraukę į sovietų inicijuotą kultūrinių ryšių tarp krašto ir išeivijos projektą²¹. Tačiau problemiškas Ezopo kalbos pobūdis²² kelia nemažai abejonių dėl oficialaus meno lauke likusios kūrybos pajėgumo veikti visuomenės sąmonę režimo nepageidaujama linkme. Pusiau tiesa, juolab įvilktą į patrauklios meninės raiškos apdarą, režimui, atrodo, nebuvo tokia pavojinga, nes nekvestionavo svarbiausių sovietinio mentaliteto koordinačių. Netiesa ir tai, kad neoficiali spauda galėjo veikti tik nedidelę visuomenės dalį. Per užsienio radijo stočių transliacijas, kurių klausymas aštuntajame dešimtmetyje tampa vos ne visuotiniu reiškiniu, pagrindžio leidinių informacija galėjo pasiekti gana daug žmonių.

Platesnės intelektualinės opozicijos nebuvimas lėmė, kad tikinčiųjų teisių sąjūdis tuo metu buvo pagrindinė pasipriešinimo jėga Lietuvoje, glaudžiai susipynusi su kitomis pasipriešinimo srovėmis, kuriose aktyvūs katalikai taip pat vaidino reikšmingą vaidmenį. Tūkstančiai tikinčiųjų parašų po atviromis petijomis, kuriose iš valdžios institucijų buvo reikalaujama gerbti religijos laisvę, liudijo, kad nors ir smarkiai aplamdyta, Bažnyčia išlieka gyvybinga institucija, galinti mobilizuoti protestui pakankamai didelę visuomenės dalį. Pogrindiniame Bažnyčios gyvenime, kuris gero kai suaktyvėjo aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje, buvo galima išvėgti tam

²¹ *Streikas A.* Sovietų Lietuva ir išeivija: kultūrinių ryšių projektas // Lietuvos istorijos studijos. 2007, t. 20, p. 42–63.

²² *Satkauskytė D.* Ezopo kalba kaip teorinė sąvoka, arba kaip mums kalbėti apie sovietmečio literatūrą // *Metai*. 2007, Nr. 5, p. 107; *Putinaitė N.* Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje. Vilnius, 2007, p. 182–194.

tikrų būsimo religinio atgimimo ženklų. Įvairesnė ir kokybiškesnė religinė savilaida – šalia iki tol daugiausia leistų prieškarinių katekizmų, maldynų, pamokslų rinkinių pasirodydavo vis daugiau aktualių Vakarų ir išeivijos autorių knygų vertimų – sudarė prielaidas įtraukti į religinį gyvenimą jaunesnius ir geriau išsilavinusius žmones, kurie vėliau sudarys negausaus naujo katalikų inteligentų sluoksnio branduolį. Dalyvaudama tuo metu susikūrusio Eucharistijos bičiulių sąjūdžio veikloje ir neformaliuose katalikiško jaunimo sambūriuose, subrendo jaunoji sąmoningų katalikų karta, kuria vėliau Bažnyčia galės remtis, gaivindama sovietmečiu sunykusių parapijų gyvenimą. Sukūrus alternatyvią kunigų rengimo sistemą, buvo išugdytas nemažas būrys pajėgių darbuotis naujomis sąlygomis dvasininkų, kurie iki šiol užima svarbią vietą Bažnyčios gyvenime. Būtent nuo šio laikotarpio savo atgimimo pradžią skaičiuoja ir dauguma šiandien sėkmingai veikiančių vyrų bei moterų vienuolių.

Palankią terpę religiniam atgimimui sukūrė sparčiai didėjantis visuomenės susvetimėjimas sovietinio viešojo diskurso atžvilgiu. Religija buvo vienas iš dvasinių laukų, kur tikėtasi rasti prasmę, padėsiančią išgyventi sovietinės tikrovės absurda. Devintojo dešimtmečio pradžioje auganti susidomėjimą religija fiksavo ir kai kurie neortodoksinių pažiūrų kultūrologai. Filosofas Bronius Kuzmickas slapyvardžiu pasirašytame straipsnyje išeivijos žurnale „Aidai“ taip apibūdino plačiųjų inteligentijos sluoksnių santykį su religija: „Lietuvoje inteligentų tarpe paskutiniaisiais metais yra pastebimas dvasinio gyvenimo ir religinės minties suaktyvėjimas, ką galima pavadinti nebažnytiniu religingumu. Tai būdinga

daugiausia vidutinijai inteligentijai, nes aukštoji inteligentija (profesūra, žymūs menininkai, rašytojai), žinoma, ne visa, yra per daug prisitaikiusi, ne tik realiai, bet ir dvasiškai prie sovietinio režimo.“²³ Keletas labiau išsilavinusių ir dialogo nevengiančių dvasininkų (Stanislovas Dobrovolskis, Česlovas Kavaliauskas, Jonas Lauriūnas, Kazimieras Vasiliauskas) tapo dvasinės traukos centrais inteligentijos atstovams, ieškantiems dvasinės atgaivos. Gana aktyvi katalikiškos nuostatos intelektualų grupė (Vytautas Ališauskas, Petras Kimbrys, Algirdas Patackas, Paulius Saudargas ir kiti) susibūrė Kaune.

Bažnyčios pasipriešinimą stiprino tai, kad nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio jos viduje mažėjo trintis tarp prisitaikymo taktiką pasirinkusių vyskupijų valdytojų ir pasipriešinimą organizuojančių kunigų grupės. 1973 m. Kauno arkivyskupijos ir Vilkaviškio vyskupijos koadjutoriumi paskirtas vysk. Liudas Povilonis ir 1975 m. Telšių vyskupijos kapitulinis vikaru išrinktas kun. Antanas Vaičius (nuo 1982 m. vyskupas) pasižymėjo labiau nonkonformistine laikysena, dėl kurios ne kartą susilaukė RKRT įgaliotinio priekaištų. Pavyzdžiui, 1975 m. įgaliotiniui užkliuvo vysk. L. Povilonio pamokslai, pasakyti Joniškėje ir Kauno katedroje, kuriuose jis polemizavo su ateistinės propagandos teiginiais²⁴. 1978 m. RKRT įgaliotinis siūlė neleisti vysk. L. Poviloniui vykti į Europos vyskupų simpoziumą Romoje motyvuodamas tuo, kad jis kartais elgiasi nepageidaujamai, palaiko ryšius su экстре-

mistais²⁵. Dar labiau sovietų režimo galimybes manipuluoti nesutarimais tarp nuosaikiųjų ir aktyviųjų dvasininkų sumažino tai, kad devintojo dešimtmečio pradžioje, daugiausia Šv. Sosto iniciatyva, buvo pradėta savotiška tuometinės Lietuvos Katalikų Bažnyčios vadovybės iliustracija. Spaudžiant Vatikanui, dar 1979 m. buvo priverstas atsistatydinti Vilniaus arkivyskupijos valdytojas kan. Česlovas Krivaitis, 1982 m. į Kaišiadoris grįžo vysk. Vincetas Sladkevičius, o 1983 m. nuo Panevėžio vyskupijos valdymo popiežius nušalino vysk. Romualdą Krikščiūną. Vyskupijų valdytojai ne tik nepasidavė valdžios atstovų spaudimui patiems „susitvarkyti su ekstremistais“, bet ir vis drąsiau naudojosi pasipriešinimo vaisiais, plėsdami oficialaus veikimo ribas. Kita vertus, ir pasipriešinimo dalyviai pradėjo atsargiau vertinti Bažnyčios hierarchų veiksmus, taip mažindami tarpusavio nepasitikėjimą, tvyrojusį aštuntojo dešimtmečio pradžioje. Pernelyg radikaliems pasipriešinimo dalyvių veiksmams nepritarė ir oficialūs Vatikano sluoksniai bei išeivijos dvasininkai, baimindamiesi, kad tai gali pakenkti besiplečiantiems Lietuvos Katalikų Bažnyčios ryšiams su išoriniu pasauliu.

Sovietų požiūriu pavojų kėlė ir pamažu atkuriamą bendrystę su visuotine Bažnyčia. Ypač didelį nerimą sovietų valdžios atstovams kėlė stiprėjantys ryšiai su kaimynės Lenkijos Bažnyčia. Dažnesnes Lenkijos kunigų viešnages Vilniuje jie vertino kaip vieną iš Vatikano naudojamų būdų stiprinti Bažnyčios veiklą Lietuvoje. Vilniaus arkivyskupijos kunigai, iškviesti

²³ Bočys J. Katalikybė ir inteligentija šiuolaikinėje Lietuvoje // Aidai. 1984, Nr. 6, p. 369.

²⁴ RKRT įgaliotinio ataskaita apie darbą 1975 m. // LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 92, l. 7.

²⁵ RKRT įgaliotinio 1978 m. rugsėjo 29 d. raštas LKP CK // LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 101, l. 98.

buvusių parapijiečių, taip pat gana dažnai lankydavosi Lenkijoje, iš ten atsiveždavo arba gaudavo paštu religinės literatūros. Tokia valdžios sunkiai kontroliuojama komunikacija su Lenkija, kur Bažnyčia buvo daug savarankiškesnė ir rodė tvirtumo pavyzdį kitoms komunistinio bloko šalims, buvo dar vienas veiksnys, didinęs Bažnyčios pasipriešinimo sistemai galimybes. Šiuo laikotarpiu pamažu silpnėjo lenkiškai kalbančių Lietuvos katalikų bendruomenės izoliacija. Anksčiau vengę stoti į Kauno kunigų seminariją, 1982 m. joje jau mokėsi 4 lenkų ir 2 baltarusių tautybės klierikai, dauguma iš Vilniaus arkivyskupijos. Tiek lietuviškoje seminarijoje išugdyti jauni lenkų ir baltarusių tautybės kunigai, tiek į lenkiškas parapijas skiriami lenkų kalbą mokantys lietuvių tautybės kunigai (tą daryti vertė vis didėjantis lenkų kunigų trūkumas), be abejonės, nemažai prisidėjo prie spartesnės Vilniaus arkivyskupijos integracijos į Lietuvos Katalikų Bažnyčios gyvenimą.

Mažėjantis Lietuvos Katalikų Bažnyčios etninis uždaramas pasireiškė ir stiprėjančiais ryšiais su Baltarusijos bei Ukrainos katalikais. Aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje oficialiai ir neoficialiai ten dirbo nemažai lietuvių kunigų, iš ten atvykę jaunuoliai mokėsi pagrindžio kunigų seminarijoje. Šiuo laikotarpiu Lietuva taip pat tampa vienu iš svarbiausių pagrindinėje veikusios Ukrainos unitų bažnyčios atramos centrų. Vilniuje valdžios persekiojami unitų dvasininkai rasdavo laikiną prieglobstį, apie unitų vargus Ukrainoje dažnai rašė „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika“ ir kiti pagrindžio leidiniai. 1984 m. netgi oficialiai leistame „Katalikų kalendoriuje-žinyne“ buvo išspaudintas

straipsnis apie religinę padėtį Ukrainoje, dėl kurio RKRT įgaliotinis turėjo aiškintis savo viršininkams Maskvoje²⁶. Stiprėjanti įvairių tautybių ir konfesijų bendradarbiavimą kovojant už religijos laisvę puikiai iliustruoja KGB agento Adamonio pateiktas rekolekcijų Mašiagalos parapijoje proga surengtų pietų aprašymas. Be šios parapijos klebono kun. Juzefo Obremskio ir agentūrinio pranešimo autoriaus, prie stalo sėdėjo iš Varšuvos atvykęs vienuolis (pavardė nenurodyta) kun. Vladislavas Zavalniukas (1979 m. valdžios reikalavimu pašalintas iš Kišiniovo katalikų parapijos klebono pareigų, tuo metu dirbęs Latvijoje), J. Stalino laikais sovietų lageryje kalėjęs kun. K. Vaičionis, neoficialiai J. Obremskiui talkinęs unitų dvasininkas Zinovijus Bandrovičius ir dvi merginos iš Peterburgo, kurios, kaip paaiškėjo, dirbo šio miesto viešojoje bibliotekoje ir platino užsienyje leistą katalikišką religinę literatūrą rusų kalba²⁷.

Katalikiškoje aplinkoje besiformuojančią atvirą kultūriniam dialogui, LDK istorinę tradiciją gal ir nesąmoningai gavinančią lietuvių tapatybę sovietų režimas mėgino blokuoti, toleruodamas ar net skatindamas etnografinio nacionalizmo stereotipų atgimimą. Dėl to humanitariniame diskurse remiamos pastangos sumenkinti arba iškreiptai vaizduoti katalikybės indėlį į lietuvių kultūros raidą: katalikybė sugriovusi neva turtingą pagonišką lietuvių kultūros paveldą, ilgą laiką buvusi pagrindinis lenkų kultūrinės įtakos kana-

²⁶ 1985 m. vasario 27 d. RRT įgaliotinio P. Anilionio raštas RRT pirmininko pavaduotojui M. Rachmankulovui // LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 114, l. 152–153.

²⁷ Agento Adomonio 1980 m. kovo 12 d. pranešimas // LYA, f. K-1, ap. 45, b. 227, l. 77–78.

las. Pavyzdžiui, 1979 m. minint Vilniaus universiteto įkūrimo 400 metų jubiliejų, buvo vengiama minėti jėzuitinį jo praeities tarpinį. Nors 1976 m. išleistoje akademineje universiteto istorijos sintezėje jėzuitinio universiteto veikla nušviečiama gana plačiai, vizualinėje universiteto istorijos įprasminimo programoje, kuri buvo įgyvendinta restauruojant universiteto centrinių rūmų ansamblį, jėzuitų vaidmuo beveik neatspindėtas²⁸.

Devintojo dešimtmečio pradžioje daug pastangų įdėta ir siekiant iš tautos kultūrinės atminties ištrinti žinią apie lietuvių kilmės šventuosius. Negalėdamas visiškai uždrausti 1984 m. minėti Šv. Kazimiero mirties 500-ąsias metines, sovietų režimas ėmėsi veiksmų, kurie turėjo užtikrinti, kad šis minėjimas nesukeltų didesnio susidomėjimo Šv. Kazimiero asmenybe. Visų pirma, buvo ribojami su jubiliejaus minėjimu susiję Bažnyčios užmojai. Nors į „Katalikų kalendorių-žinyną“ buvo leista įdėti gana daug medžiagos apie Šv. Kazimierą, nebuvo atsižvelgta į vyskupų pageidavimą padidinti šio tomo tiražą. Be to, neleista įdėti trumpos šventojo biografijos jubiliejaus proga išleistame kalendorėlyje-lankstinuke (išleistas 20 tūkst. egzempliorių tiražu, nors prašyta dešimteriopai didesnio tiražo). Antra vertus, jubiliejaus išvakarėse sovietinėje spaudoje pasipylė straipsniai, kuriuose stengtasi suniekinti Šv. Kazimierą, paskleisti abejonių jo šventumu²⁹.

Pagaliau visaip trukdyta ir minėti jubiliejų bažnyčiose. Iškilmingos šv. Mišios buvo surengtos nebaigtoje remontuoti Šv. Petro ir Povilo bažnyčioje, kurioje tada neveikė garsiakalbiai. Plačiau pažymėti neleista ir kitų krikščionybės istorijai Lietuvoje reikšmingų datų: 1985 m. pal. M. Giedraičio 500-ųjų mirties metinių, 1987 m. Lietuvos krikšto 600 metų jubiliejaus³⁰ ir Jurgio Matulaičio paskelbimo palaimintuoju.

Simbolinę reikšmę šiame kontekste turėjo Vilniaus arkikatedros gražinimo klausimas, kuris devintajame dešimtmetyje, artėjant svarbioms krikščionybės istorijai Lietuvoje sukaktims, vėl atsidūrė Bažnyčios ir sovietų režimo santykių pirmajame plane. Gražinti katedrą jau reikalavo ne tik aktyviai pasipriešinimo veikloje dalyvavę dvasininkai ir tikintieji, bet ir vyskupijų valdytojai, tačiau LKP vadovybė liko ištikima prieš tris dešimtmečius priimtą sprendimui. Norėdami nukreipti visuomenės dėmesį nuo katedros, kai kurie LKP CK lyderiai kur kas palankiau reagavo į kitas istorinės miesto širdies „sutvarkymo“ idėjas. 1987 m. lapkričio 13 d. kalbėdamas Dailininkų sąjungos suvažiavime L. Šepetytys pirmą kartą kaip oficialus asmuo viešai iškėlė Žemutinės pilies atstatymo idėją, kuriai jau 1988 m. pavasarį pritarė ir LKP CK biuras. Taip pasinaudojant A. Sniečkaus patirtimi (Trakų pilis), kaip nacionalinių simbolių muliažais ramstyti sovietų valdžią, buvo pakloti pamatai grandioziniam natūraliai susiklosčiusios istorinės miesto erdvės sudarkymo projektui, kurio padarinius matome šiandien.

²⁸ Bumblauskas A. Vilniaus universiteto istorinės atminties modeliai ir praeities reprezentacijos XIX–XX amžiuje // Lietuvos istorijos studijos. 2006. t. 16, p. 57.

²⁹ Jurginis J. Kaip bažnyčia daro šventuosius // Tiesa. 1983, vasario 13; Stankevičiūtė S. Lietuviškasis šventasis // Valstiečių laikraštis. 1983, vasario 5; Jurginis J. Kaip karalaitis Kazimieras pateko į šventuosius // Mokslas ir gyvenimas. 1984, Nr. 4.

³⁰ Daugiau apie tai žr. Streikus A. Sovietų režimo pastangos sužlugdyti Lietuvos krikšto jubiliejus minėjimą // Bažnyčios istorijos studijos. 2008, t. 1, p. 63–74.

Išvados

Nepaisant reokupacijos išvakarėse patirtų nuostolių, Bažnyčia pirmaisiais sovietų valdymo metais buvo vienas svarbiausių Lietuvos socialinio ir kultūrinio gyvenimo sovietizavimo stabdžių. Tik penktojo ir šeštojo dešimtmečių sandūroje sovietų režimui pavyko nukirsti svarbiausius Bažnyčią su visuomene rišančius saitus (religinė literatūra, jaunimo religinis auklėjimas, pasauliečių dalyvavimas), tačiau net ir tokioje situacijoje Bažnyčia daugumai lietuvių reprezentavo ne tik (tik) religines vertybes, bet ir (labiau) nacionalinius idealus. Po šia išorinės pagarbos skraiste slėpėsi didėjantis Bažnyčios skelbiamų tiesų nepažinimas ir abejingumas joms. Dėl ilgalaikės priespaudos ir izoliacijos nuo išorinio pasaulio ji užsisklendė kietame kiaute, patikimai saugojusiame nuo

totalitarinio režimo atakų, tačiau nepritaikytame atviros visuomenės keliamiems naujiems iššūkiams.

Kita vertus, ir šioje nepalankioje augti terpėje sugebėjo išlikti ir skleisti naujos gyvybės daigai, teikę vilčių ateičiai. Visų pirma, aštuntajame dešimtmetyje prasidėjęs naujas Bažnyčios pasipriešinimo etapas, igijęs tikinčiųjų teisių sąjūdžio pavidałą, išugdė naują sąmoningų katalikų pasauliečių kartą. Antra, tikinčiųjų teisių gynimas nebuvo vien kova už religijos laisvę, bet ir ugdė visuomenės pilietinę bei tautinę savimonę, kvestionavo asmenybę žlugdančios sovietinės moralės normas. Trečia, būtinybė sutelkti jėgas prieš religinę ir tautinę saviraišką sunaikinti siekiantį režimą Lietuvos katalikų bendruomenei padėjo įveikti etnokonfesinį uždaramą ir pasirengti tarpkultūriniam dialogui.

THE CATHOLIC CHURCH IN LITHUANIA IN 1940-1990: BETWEEN RESISTANCE AND ADAPTATION

Arūnas Streikus

S u m m a r y

In spite of suffered losses on the eve of the Soviet reoccupation the Catholic Church in Lithuania remained one of the most important actors that hindered sovietisation of the social and cultural life during the first years of the Soviet rule. Just in the beginning of 1950's the regime was able to cut off all ties connecting the Church with society (publication of religious literature, religious education of youth, involvement of lay people), but in spite of this the Church was representing further in the eyes of many Lithuanians not only religious contents, but also national values. This mantle of superficial respect hid lowering knowledge of the Church teaching and growing indifference towards it. Due to the long lasting oppression and isolation from the outside world the Church retreated into a hard shell, which offered a reliable protection against attacks of the Soviet re-

gime, but hardly fit when facing the challenges of an open society.

Nevertheless, even in these unfavourable conditions there managed to survive shots of a new life that led to cherish hopes for the future. Firstly, the new period of Church resistance in 1970's, which has got the shape of believers rights movement, raised a new generation of conscious lay Catholics. Secondly, the defence of believers rights was not only the fight for religious liberty, but also raised civic as well as national self-consciousness, questioned the norms of the Soviet ethics. Thirdly, the necessity to unit forces against the soviet regime, which was limiting the space of religious and national activities, helped to overcome etnoconfessional seclusion of Lithuanian Catholic community, thus opening the way for the inter-cultural dialogue.

Įteikta 2009 02 27

Parengta skelbti 2009 05 15